

Azərbaycan türkləri ilə eyni dil qrupunu bölüşən salarlar kimlərdir?

Ərəstü Həbibbəyli

iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

2017-ci ildə Moskvada nəşr olunan AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun kollektiv monoqrafiyası olan "Azərbaycanlılar" kitabında türk dilinin oğuz qrupunun tərkibində təsnif olunan dillərdən Azərbaycan dili ilə yanaşı Türkiyə türkcəsi, Krım türk dili, türkmən, qaqauz və salar dilləri verilmişdir. Qeyd olunan monoqrafiya Rusiya Elmlər Akademiyasının məşhur "Xalqlar və mədəniyyətlər" çoxcildlik seriyasına daxildir və bu seriya dünya miqyasında xalqların etnoqrafiyası ilə bağlı fundamental tədqiqatlardan biri hesab olunur. Diqqətimizi çəkən məqam Türk dilinin oğuz qrupuna salar dilinin aid edilməsi olmuşdur. Çünki Azərbaycan dilinin də daxil olduğu Oğuz dil qrupunun əhatə dairəsi ayrı-ayrı tədqiqatçıların təsnifatında cüzi fərqlərlə də olsa ümumilikdə müəyyən edilmişdir. Hazırda Çində yaşayan və ölkədə rəsmi olaraq tanınan 56 etnik qrupdan biri olansalarlaraisə müasir dövr tədqiqatlarında daha az diqqət edildiyindən, Oğuz dil qrupunun təsnifatında bu cür yanaşmanın daha dərinədən tədqiq edilməsi geniş ictimaiyyət üçün faydalı olar.

Bir sıra təsnifatlarda Oğuz dil qrupuna yuxarıda göstərilən Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, Krım türk dili, türkmən, qaqauz dillərindən əlavə qaşqay və Xorasan türkcəsi dil və ya ləhcə kimi əlavə edilir. Görkəmli alim Dr. Cavad Heyət isə Azərbaycan, Türkiyə, İraq və Suriya türkmənlərini vahid xalq hesab edir və Qərb türkləri adlandırır. Bu mənada heç şübhəsiz ki, İraq və Suriya türkmənləri də oğuz dil qrupunun təmsilçiləridir.

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, müasir təsnifatlarda 40-dan çox dil və ya ləhcənin əhatə olunduğu türk xalqlarının dil ailəsinin 4 qrupa: oğuz, qıpçaq, qarluq və bulğar qruplarına ayrılması əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuş yanaşma hesab edilir. Bununla belə Sibirdə yaşayan türk xalqlarının dil qrupu təsnifatı ilə bağlı vahid yanaşma hələ də mövcud deyil və bəzən ayrıca qrup kimi təsnifləşdirilməsinə də rast gəlinir. Xüsusən də, yakut və çuvaş dillərinin digər türk dil və ləhcələrindən anlaşılmayan dərəcədə fərqli olması bu cür yanaşma üçün əsas verir.

Türkoloji tədqiqatlarda Türk dil ailəsinin coğrafi amil nəzərə alınmaqla təsnifləşdirilməsi də mövcud elmi yanaşmalardan biridir. Bu mənada 2019-cu ildə Beynəlxalq Türk Akademiyası tərəfindən Darxan Kızırdı və Qayıbullu Babayarı müəllifliyi ilə çap olunan "Ortaq Türk Tarixi" dərsliyində müasir türk dilinin təsnifatında Qıpçaq qrupu Türk dilinin Şimal-Qərb qoluna, Oğuz qrupu Cənub-Qərb qoluna, Qarluq qrupu Cənub-Şərq qoluna aid edilmişdir. Yeri gəlmişkən, bu dərslik Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının dövlət başçılarının Zirvə Görüşünün qərarına uyğun olaraq ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinifləri üçün tədris olunmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu isə Türk dünyası ölkələrinin daha da yaxınlaşması istiqamətində atılmış ən ciddi addımlardan biridir. Kitabda türk xalqları arasında salarlar sarı uyğurlarla bir qrupda təsnifləşdirilir və müvafiq olaraq Qarluq qrupunun (türk dilinin Cənub-Qərb qolunun) Şərq yarımqrupuna aid edirlər. Türkmənstanda isə salarlar digər türksöylü etnik birliklərlə bərabər Çin türkmənləri adlandırılırlar.

Çin Xalq Respublikasının "Xunhua Salar Muxtar bölgəsi" və ətraf vilayətlərdə yaşayan salarlar əksər türkoloji tədqiqatlarda sarı uyğurlarla bərabər təsnif olunurlar. Qeyd etməliyik ki, Çində rəsmi olaraq tanınan 56 etnik qrupdan 7-si türk əsillidir. Bunlar uyğur, qazax, tatar, sarı uyğur, salar, qırğız və özbək türkləridir. Göründüyü kimi salarlar və sarı uyğurlar (bəzən yuğurlar adlandırılırlar) ayrı-ayrı türk etnik qrupları kimi tanınmışdır. Bu 7 türk toplumundan yalnız salarlar oğuz dil qrupuna aid edilir. Salarların ayrıca qrup olaraq təsnif edildiyi əzsaylı mənbələrdən biri kimi Türkiyə Dəyanət Vəqfinin nəşr etdiyi "İslam Ensiklopediyası"nı qeyd etmək olar. Bu ensiklopediyada salar dili ayrıca dil olaraq qeyd edilib və sarı uyğurlarla dilin xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər fərqliliklərin olması göstərilib. Say baxımından da salarlar daha çoxsaylıdırlar. Belə ki, 2010-cu ildə Çində əhəlinin siyahıya alınması məlumatlarına əsasən salarların sayları 130 min nəfər, sarı uyğurlar isə 14 400 nəfər olaraq qeydə alınmışdır. Bundan başqa hər ikisi antropoloji cəhətdən monqoloid irqinə mənsub olan sarı uyğurlar buddizmə, salarlar isə İslam dini inancına sahib olduqlarına görə müəyyən fərqliliklər nəzərə çarpır.

Ümumilikdə Türk dilləri ailəsinin təsnifatında coğrafi prinsip əsasında yanaşmanın ən yaxşı nümunələrindən birini Rusiyalı alim, məşhur türkoloq Nikolay Baskakov (1905-1995) vermişdir. Onun təsnifatında türk dilləri Qərbi və Şərqi Hun qoluna ayrılmaqla iki qrupa ayrılır. Şərqi Hun qolu özü 2 altqrupa bölünür ki, bunlardan da biri "uyğur-oğuz" alt qrupudur. N.Baskakov sarı uyğur dilini (müvafiq olaraq salar dilini) bu alt-qrupa aid etmişdir və fikrimizcə, bu yanaşmanı ən dolğun təsnifatlardan biri hesab

etmək olar. Ümumilikdə Oğuz qolunun daha çox Qərb türklərini əhatə etdiyini nəzərə alsaq, coğrafi cəhətdən Şərqdə - Çində yaşayan türkdilli etnosun bu qrupa aid edilməsi azsaylı nümunələrdəndir. Qeyd etməliyə ki, 1970-ci ildə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid edən salar dilinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilçi alimlərin imkanlarını daha da asanlaşdırır. Salar dili lüğət tərkibi və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan türkcəsi ilə yaxınlığı ilə seçilir.

Tarixi ekskurs edəndə salar adı ilə bağlı bir neçə məqamı qeyd etmək lazımdır. Bu mənada ilk ağıla gələn orta əsrlərdə mövcud olmuş Salarilər dövlətidir. 919-1062-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarının daxil olduğu Salarilər dövlətinin salar türk tayfaları ilə əlaqəsinin olub-olmaması maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, Salarilər dövlətində hakim sülalə türk mənşəli olmadığından bu əlaqə sadəcə fonetik oxşarıqdan uzağa getmir.

Tarixi mənbələrdə salur (yaxud salar) adınatürk dilləri haqqında ilk ensiklopedik mənbə olan Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində rast gəlinir. Əsərdə oğuz tayfalarının arasında salğur və ya salur adı oğuz türklərinin adı çəkilmişdir. Bundan başqa oğuz tayfalarının həyatını əks etdirən "Dədə Qorqud" dastanında Salur Qazan xandan bəhs olunur. 24 oğuz boyundan biri olan salurlar ilə hazırkı salar türkləri arasında əlaqənin tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Beləliklə, Azərbaycan türkcəsi ilə eyni dil qrupunda olan salarlarla bağlı qısa bir araşdırma onu deməyə əsas verir ki, 1000 ildən çox bir tarixi dövrdə coğrafi cəhətdən digər Oğuz qrupu təmsilçilərindən tam ayrı və qarşılıqlı əlaqə olmadan yaşamalarına baxmayaraq salarlar dil xüsusiyyətlərinə görə xüsusi bir fərqlilik daşıyırlar. Bu mənada Dədə Qorqud dastanındakı "iç Oğuz" və "dış Oğuz" anlayışlarını da bu aspektdən qiymətləndirmək olar. Bu isə bir daha bütün Avraziya coğrafiyası boyu "Böyük Çöl" və ya "Bozqır" landsaftı daxilində türklərin gəlmə etmədiyinə dəlalət edir. Belə ki, Altayda, Çində, Kiçik Asiyada yaxud Qafqazda yaşayan müxtəlif Oğuz tayfalarının tarixi zaman kəsiyində həm Şərqdən-Qərbə, həm də Qərbdən-Şərqə ayrı-ayrı vaxtlarda axınları olmuşdur. Ancaq hər iki halda Bozqırın həm Şərbində, həm də Qərbində daimi yaşayan və bu axınlarda iştirak etməyən oğuz tayfaları da olmuşdur və salarları da onlardan biri hesab etmək olar.

Yekunda mövzunun daha geniş anlamda davamı olaraq bir digər məqama da diqqət çəkmək istərdim. Fikrimizcə, geniş auditoriya üçün ümumilikdə türk xalqları ilə bağlı kütləvi ensiklopedik nəşrin ortaya çıxmasına zərurət vardır. Doğrudur türkdilli ölkələrin hər birində bu istiqamətdə çoxsaylı tədqiqat və nəşrlər vardır. Bu mənada Astanada yerləşən Beynəlxalq Türk Akademiyası tərəfindən ümumi türk irsinin öyrənilməsi və kütləvi nəşrlərdə təbliğatı ilə bağlı aparılan işlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bundan əlavə geniş ictimaiyyətin məlumatlandırılması və aparılan tədqiqatların sistemləşdirilməsi baxımından elektron informasiya resurslarının yaradılması istiqamətində də müəyyən təşəbbüslər vardır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezident Kitabxanası tərəfindən "Türk xalqlarının kitab abidələri. Elektron kitabxana" (turklib.az) adlı elektron resursun yaradılması da təqdirəlayiq addımdır. Bununla belə universal tipli "Türk Ensiklopediyası"nın ərəsəyə gəlməsi olduqca əlamətdar bir addım olardı. Məlumdur ki, dünyada universal tipli "Britannika Ensiklopediyası", "Çin Ensiklopediyası", "Yəhudi Ensiklopediyası", "İslam Dünyası Ensiklopediyası" və digər bu kimi nəşrlər ən çox müraciət və istinad edilən mənbə hesab olunurlar. Qeyd olunanları nəzərə alaraq ayrı-ayrı tədqiqatçıların təsnifatında fərqli təsnif edilən Türk dil ailəsinə vahid sistemli yanaşmanın ortaya qoyulması baxımından belə bir ensiklopediyanın hazırlanması elmi dairələr və eləcə də geniş oxucu auditoriyası üçün olduqca faydalı olar.